

РЕЦЕНЗИЯ

на дисертационен труд на тема

„Икономически и културни контакти на северозападна Тракия с гръцкия свят (V – I в. пр. Хр.)“

за придобиване на образователна и научна степен „доктор“
от редовния докторант **Денис Даниелов Борисов**

Научна област **2. Хуманитарни науки**

Професионално направление **2.2. История и археология**

Научен ръководител: **доц. дн Нарцис Торбов**

Рецензент:

проф. д-р Петър Неделчев Делев, ИФ СУ (пенсионер)

член на научното жури съгласно заповед на Ректора РД-38-122/27.02.2024

Представеният за рецензиране дисертационен труд съдържа 181 страници текст, 86 страници каталог, 46 страници библиография и 112 страници приложения, основната част от които заемат 92 табла с илюстрации на включени в каталога археологически находки. Заглавието с формулите „*икономически и културни контакти*“ и „*гръцкия свят*“ в него не е прецизно; с оглед на реалното съдържание на дисертацията по-точно би било заглавие като „*Древногръцки и елинистически импорти и влияния в материалната култура на северозападна Тракия (V – I в. пр. Хр.)*“ Още в съдържанието на стр. 3–4 личи едно разминаване във формалното структуриране на работата, което се повтаря и вътре в текста: третата глава (най-голяма по обем) е оформена с номерирани с латински и арабски цифри раздели и подраздели, представени и в съдържанието, докато глави 2 и 4 имат обозначени с подзаглавия раздели, които обаче не са номерирани и не са изведени в съдържанието, а кратката глава 5 не е вътрешно структурирана, въпреки че от гледна точка на приетата в останалите глави систематика би следвало и тя да има един обозначен с подзаглавие раздел („шлемове“). В съдържанието не е представена и структурата на каталога (в който са обособени раздели с подзаглавия на няколко нива), което би облекчило работата с него.

В **увода** (стр. 5–14) целта на дисертацията е формулирана (на стр. 5) като „*изследване на икономическите и културни контакти на Северозападна Тракия с гръцкия свят през класическата и елинистическата епохи чрез анализ на археологически паметници ... и писмени извори*“. Още в последващото в увода (стр. 5-6) изброяване на конкретните задачи, които дисертантът си поставя, а и в останалата част на представения текст реален анализ на писмени извори обаче

не фигурира. На следващите страници на увода са представени хронологическият обхват на изследването (стр. 7–8: V – I в. пр. Хр.) и включената в него територия (стр. 8–9), която е ситуирана в рамките на Северозападна Тракия, идентифицирана с племенната територия на трибалите и очертана в граници от Морава на запад до Вит в България и Олт в Румъния на изток и от Нишкото и Софийското полета на юг до югозападните Карпати на север. Обособената така зона е възприета като статична даденост, без да се отчитат промените на племенната територия на трибалите във времето (и оживените дискусии в литературата по този въпрос). Възприетата източна граница (река Вит) не е изрично и убедително обоснована и не отговаря на обхвата на реално включените в изследването обекти, които на изток достигат и дори прехвърлят на места река Осъм. На стр. 9 авторът заявява, може би като оправдание на това разширяване на изследваната територия в източна посока, че *„зоната между Вит и Осъм не е част от Северозападна Тракия, но откритите материали показват близост с трибалите“*. Остава неясно впрочем какво точно се предполага с това твърдение; в дисертацията никъде не са коментирани никакви общи характеристики в културата на трибалите, които да позволяват тяхното ясно разграничаване в археологическо отношение от съседните групи население.

Следващият раздел на увода е посветен на историята на Северозападна Тракия от V до I в. пр. Хр. (стр. 9–14). В този кратък текст (четири страници и половина) сумарно и непълно са изброени събития като похода на Ситалк срещу трибалите в 424 г., похода на трибалите до Абдера в 376 г., битката им срещу Филип II в 339 г., похода на Александър Велики срещу тях в 335 г., заселването на келтски племена във и около Северозападна Тракия в началото на 3 в., римските походи в края на 2 и през 1 в. В това изложение няма анализ на изворите или на дискусиите в модерната литература по немалкото спорни въпроси; основните извори само са цитирани заедно с подбрани модерни публикации, а разказът за самите събития е общ и повърхностен и съдържа немалко грешки и неточности. Така на стр. 9 се твърди, че в 376 г. трибалите *разграбили* гръцкия град Абдера, докато в изворите се съобщава опустошаване само на селската му територия, отпор от страна на гражданите и последвала разгромна победа на трибалите над тях; превземането на града обаче било предотвратено от навременната поява на стратега Хабрий с атинска ескадра (Diod. 15.36.1-4). Флавий Ариан е объркан с Апиан Александрийски на стр. 10. На стр. 10–11 в разказа за похода на Александър Велики срещу трибалите се споменават две последователни сражения при реката Лигин, докато в единствения извор (Arr. Anab. 1.2) е описано едно единствено. По-долу на стр. 11 се твърди, че при Александър дошли пратеници само на трибалите и на келтите от района на Адриатика, докато у Ариан се споменават изрично (и то на първо място, преди трибалите и келтите) и *„другите независими племена около Истрос“* (Arr. Anab. 1.4.6); с всички тях Александър сключил договори за приятелство. Пак на стр. 11 приписаното на сръбски автори твърдение, че „малките“ скордидски се били разселили в края на IV и началото на III в. пр. Хр. *„на изток от река Тимок“* изглежда сбъркано; според

Страбон (7.5.12) река Маргос (Морава) е деляла „големите“ от „малките“ скордиски, тоест последните са се заселили в района на изток от Морава, а не на изток от Тимок. Объркано е и обобщеното твърдение на стр. 12, че „*през периода III–I в. пр. Хр. територията, която със сигурност е владяна от трибали и скордиски и за която може да се използва термина Северозападна Тракия, се ограничава до днешните северозападни български земи, като тя достига до десния бряг на Искър. Нейните предели на север и запад са определени от реките Тимок и Дунав*“. Основните територии, обитавани от скордиските, се простират на запад от този район, приблизително между Тимок на изток и долното течение на Драва далеч на запад, тоест името им няма място в цитирания пасаж; по отношение на трибалите пък остава неясно защо тук авторът ограничава земите им на изток само до река Искър (в увода е защитена източна граница до река Вит, а на практика в дисертацията се разглежда територията чак до река Осъм). Впрочем, в публикациите на сръбските археолози често се застъпва тезата за продължаващо присъствие на трибалско население и в Източна Сърбия през цялата елинистическа епоха, успоредно с новозаселилите се там първо автариати, а после и скордиски. На стр. 13 вторият поход на Марк Лициний Крас е описан (грешно) като насочен „на юг от Стара планина“, въпреки че в следващото изречение (правилно) са посочени действията му срещу гетите. На същата страница археологическият обект Кале Кършевица в района на Южна Морава е определен като „*селище с гръцки характер*“, което също изглежда неуместно. Много конкретни събития или по-общии проблеми от историята на трибалите изобщо не са намерили място в този кратък текст: например попадането им в някаква форма на зависимост от Македонското царство в епохата на и след Александър Велики, споменатото у Диодор присъствие на трибалски контингент в армията на Александър, взаимоотношенията на трибалите с автариатите и скордиските, оспорваната теория за миграцията им в Добруджа през IV в. и др. На тези проблеми въпреки е отделено подобаващо място в цитираната в този раздел литература, например у Фанула Папазоглу.

Първата глава на дисертацията е посветена на историята на проучванията (стр. 15–42). Съдържанието ѝ представлява изреждане в хронологически порядък с кратки анотации на публикациите на археологически обекти и артефакти, свързани с основната тема на дисертацията така, както тя беше преформулирана в началните редове на настоящата рецензия. Направен е опит за внасяне на известна периодизация в иначе еднообразно представения преглед на публикации. Сред тях липсват историческите изследвания, разглеждащи региона или историята на трибалите (някои от тях са цитирани в увода). Предполагам, че друга организация на представената тук информация би била по-подходяща – например по обекти, с проследяването на историята на проучването им и съответните публикации (вместо сегашния формализиран раздел за обектите в каталога), и отделно за обобщаващите изследвания върху целия регион или отделни категории артефакти.

Следващите четири глави (от втора до пета) са посветени на четири основни категории, в

които попадат включените в каталога археологически находки. На практика те представляват основния дял от текстовата част на дисертацията (131 от общо 181 страници). **Втората глава** (стр. 43–62) разглежда керамичните изделия. Тук са анализирани представените в каталога 25 цели или фрагментирани керамични съдове, всичките от Северозападна България, разделени по форми (скифоси, киликси, кантароси, лекити, кратери, амфориски, пиксиди, лампи, амфори). Разгледани са, поотделно за всяка група, формите и украсата на съдовете, съществуващите мнения за произхода им (в някои случаи се предполагат местни имитации), както и вероятната датировка на всеки отделен съд, базирана на мненията в съществуващата литература и на предложените паралели от други райони на древна Тракия и извън нея. В края на главата (без да е отделено от предшестващия текст с подзаглавие или по друг начин) е представено обобщение, в което са разгледани характерът на вноса и употребата на гръцка керамика в Тракия, присъствието ѝ в аристократическите „банкетни сервизи“, често заедно с метални съдове, дискуссионните проблеми около пътищата за проникване на гръцка керамика и съществуването на пазари или други преразпределително центрове във вътрешността на Тракия. Такъв преразпределителен център за вноса на гръцка керамика в Северозападна Тракия се предполага например в античното селище „Кале Кършевица“ в Югоизточна Сърбия. Общото заключение на този текст е, че Северозападна Тракия не е трайно интегрирана в търговията с гръцкия свят. Не е коментиран специално фактът, че основната част от импортните керамични съдове от региона се датират в V и IV в. пр. Хр., докато находките от следващите векове остават изключително редки.

Третата глава е посветена на металните съдове с предполагаем импортен произход (или местно произведени, но със забележимо гръцко или елинистическо влияние) от проучвания регион. Тя е най-голяма по обем в цялата дисертация (стр. 63–134 или почти 72 страници текст), което отговаря и на значителния брой включени в каталога метални съдове (общо 110 бр., което представлява около 60% от всички каталожни номера). Трябва да се отбележи, че и в заглавието на тази глава, и в текста ѝ, както и на други места в дисертацията формулата „изделия на торевтиката“ е използвана неточно като определение на металните съдове изобщо; *торевтика* е термин за художествената украса на метални предмети (не само съдове) чрез гравирание, изчукване, щамповане и други техники (от старогръцки *τορέυω*, A. Bailly. Dictionnaire Grec-Français: *ciseler, graver en creux ou en relief*; Liddel–Scott. A Greek-English Lexicon: *to work in relief or repoussé*). Така че не всички метални съдове са произведения на торевтиката (неукрасените не са), а и при тези, които са, това засяга художествената им украса, а не самите съдове като такива. Представените в тази глава метални съдове са разделени според формите им на типове и подтипове (които се повтарят и в каталога): фиали и каликс купи, кани, чаши (в това число кантароси, киликси, ритони, гобелета, котилета, мастоси), кратери, ситули, леканета, подноси, хидрии, арибали, котли и хютри. Представените в дисертацията метални съдове са разгледани доста разностранно и задълбочено в тази глава. Приведени са и много паралели. Може да се отбележи,

че за произхода и датировката им най-често се привеждат мненията в съществуващата литература (често доста противоречиви), без конкретни аргументи и съображения на автора. Не са коментирани специално самите форми, типологичната йерархия и наименованията, които се приемат за даденост. „*Каликс купи*“ например е лош превод на английското “calyx cups”: “calyx” означава „цветна чашка“, а “cups” – „чаши“, а не „купи“.

Не съм убеден, че успоредното разглеждане в тази глава на бронзови и сребърни съдове представлява най-доброто решение. Макар да има съвпадения във формите (такива впрочем има в някои случаи и с керамични съдове), бронзът и среброто имат различни качества, изискват различна технология при производството на съдове и съответно са били изработвани в различни ателиета и производствени центрове. Различни са били и потребителските кръгове, ползващи скъпите бронзови или още по-скъпите сребърни вази с една и съща форма, а при някои форми са представени със съдове само от бронз или само от сребро. Не ми е ясна логиката, по която от обхвата на тази глава на дисертацията е изключен един от най-представителните артефакти от региона – златната каничка от Могиланската могила във Враца. Макар фигуралната украса на този изключителен предмет да издава несъмнено местно тракийско производство, с ред свои особености (общата форма на съда, специфичното оформление на дръжката, устието, дъното, фриза от палмети и други детайли) златната каничка от Враца попада в обсега на разглежданата в дисертацията проблематика (като местно изработен артефакт с явни следи от възприемане на елементи от чужди модели).

На стр. 129 под обособено подзаглавие „Банкетни сервизи“ са изброени накратко намерените групирани заедно метални (в някои случаи и керамични) съдове от района, смятани за части от сервизи за пиене на вино; за сметка на това последващият заключителен текст на стр. 130–134 изобщо не е озаглавен или обособен по някакъв друг начин от предходния текст. Тук са разгледани накратко проблеми като вероятния произход и пътищата за проникване на бронзови и сребърни съдове в древна Тракия и в частност – в северозападните тракийски земи, като основно се привеждат мненията по тези въпроси в съществуващата литература. За вероятните пътища на проникване авторът препраща (стр. 131) към поместените в приложението карти и отразената в тях концентрация на находките, но сред тях няма отделна карта за находките на метални съдове. Остават малко неясни и основанията за твърдението (на стр. 134) за по-интензивни контакти с древна Македония, особено през втората половина на IV в. пр. Хр., за сметка на по-слабо изявени връзки с континентална и островна Елада и гръцките градове по егейското и пропонтийското крайбрежие. Финалното заключение (подобно на това в края на главата за керамичните съдове) е, че северозападна Тракия не е била напълно интегрирана в мрежата на гръцките пазари, за разлика от останалите територии на древна Тракия (стр. 134).

Четвъртата глава е посветена на накитите и тоалетните принадлежности и обхваща стр. 135–167. В нея са анализирани включените в каталога (инв. №№ A133–A169, B1–B5) 159

разнородни предмети (5 от тях от територията на Източна Сърбия, останалите от Северозападна България), попадащи в тази категория находки. Сред тях са един златен венец, един чифт златни обеци, една огърлица от електрон с 36 мъниста и една златна с 38 мъниста и два накрайника, четири бронзови пръстена, 17 стъклени мъниста и висулки, едно кехлибарено мънисто и още седем от изкопаема смола (копал), 42 златни апликации, висулки и фигурки, едно бронзово огледало и две златни лъжички. Бих поставил под въпрос присъствието на мънистата от копал в дисертацията, а и аргументът за включването на кехлибареното мънисто (стр. 149–150: единичен паралел от Потидея в Халкидическия полуостров, и то от по-ранна епоха) не изглежда достатъчно убедителен. За всички разгледани тук разнородни находки са предложени паралели и мнения за произход и датировки.

В **петата глава** (стр. 168–173) са разгледани елементите на въоръжението, които имат отношение към темата на дисертацията. Става дума за пет бронзови шлема халкидски тип, намерени на различни места в ареала между долините на реките Огоста и Осъм. Определянето на някои от тях за изработени в елински ателиета, на други – в местни тракийски ателиета под гръцко влияние (стр. 173) е поднесено декларативно, без аргументи по същество освен цитираните по-горе мнения на други автори.

Общо за четирите глави, в които е представен и анализиран археологическият материал, систематизиран отделно и в каталога на дисертацията, може да се каже, че в тях е осъществен доста задълбочен и разностранен анализ на произлизащите от региона на изследването артефакти. Представени са и много техни паралели и аналози от други райони на Тракия и от територии извън нея. Приведени са също така многобройни мнения в съществуващата литература за датирането и произхода и на включените в изследването предмети, и на приведените паралели. В значителна степен липсва обаче самостоятелен авторов анализ на аргументите и доказателствата за един или друг предполагаем произход (местопроизводство) на отделните находки или за датирането и на самите артефакти, и на комплексите, в които са открити. На някои места, след привеждане на съществуващите мнения, авторът е посочил и свое мнение по тези въпроси, без обаче да го обоснове със съответните аргументи.

На стр. 174–181 е поместено кратко **обобщение**. В него са повторени в синтезиран вид основното съдържание и предложените изводи в предходните глави и са разгледани накратко две изключени от подробно разглеждане в дисертацията категории археологически находки: монетите и металните съдове с италиейски произход. Накрая е повторен сумарният извод, че Северозападна Тракия не е интегрирана напълно с „елинските пазари“, за разлика от останалите територии от Древна Тракия (стр. 181). Потвърдено е и предположението за използване на крайречните пътища за доставка на импортни стоки, доставяни с плавателни съдове по река Дунав. Спорно е твърдението (на стр. 179) за наличието около поречието на р. Осъм на местна аристокрация, поставена под трибалски контрол, което се доказвало от находки, изработени в

трибалски работилници като съкровищата от Летница и Луковит. Луковит се намира във водосборния басейн на река Искър, западно от Вит и много далече от река Осъм; населението на басейна на Осъм в четвърти век и по-късно е неясно – местно (кробизи?) или преселило се на изток трибалско, а твърдението за „трибалски работилници“, в които били изработени (някои?) предмети от двете съкровища остава голословно.

Каталогът обхваща стр. 182–267 и е разделен на три части според териториалния произход на находките от България, Румъния или Сърбия, което е напълно ненужно и би могло да се избегне с оглед и на ограничения брой включени находки от Румъния и Сърбия, и на факта, че произходът им е и без това обозначен със специален индекс при всеки каталожен номер (вместо използваните А за България, Б за Румъния и В за Сърбия би било по-ясно да се използват индекси Б, Р и С или В, R, S). Във всяка от трите части са разгледани отделно *археологическите комплекси* (номерираны с римски цифри) и *отделните находки*, разделени по материал и предназначение (в съответствие с главите в основния текст на дисертацията) и по типове и подтипове във всеки такъв раздел и номерирани с арабски цифри (в един случай и с добавена буква). Подзаглавията тук ненужно завършват с точка и, както вече стана дума, не са отразени в съдържанието. Струва ми се, че би било по-оправдано комплексите и отделните находки да се представят в два отделни каталога, без разделение по държави и с ясно обозначени препратки между тях за всички произлизащи от съответни археологически комплекси предмети; по-горе вече изказах мнението си за това, че прегледът на комплексите би стоял по-добре в първата глава, обединен с този на проучванията и публикациите. Каталогът на находките съдържа общо 182 каталожни номера и е прилежно и ясно изработен, включвайки за всеки отделен предмет наименование, материал, местосъхранение (с инвентарен номер), местонамиране (но без препратка към каталога на археологическите комплекси), препратка към илюстрациите в приложението, кратко описание, размери, датировка (с позоваване на публикации) и още веднъж публикации на самия предмет (често с повторения в двата списъка).

На стр. 268–313 е приведен списък на използваната литература с 13 заглавия на произведения на антични автори, 305 заглавия на кирилица, 287 заглавия на латиница, 12 заглавия на гръцки език и 22 интернет адреса. На стр. 311 немногобройните заглавия на новогръцки език са въведени с неточното заглавие „*гръцки автори*“; всъщност немалко публикации на гръцки автори има и в раздела със заглавия на латиница, а и сред гръкоезичните заглавия фигурира поне един автор с негръцко потекло (D. Feutmans). Може да се отбележи, че съществената за историята на трибалите книга на Фанула Папазоглу за централнобалканските племена в предримската епоха е цитирана по първото издание на сръбски език от 1969 г., а не по второто разширено и допълнено издание на английски език от 1978 г.

Приложението, страниците на което (314–425) не са номерирани, включва 92 табла с илюстрации (фотографии и рисунки) на почти всички разгледани в дисертацията артефакти.

Илюстрациите са качествени и дават добра нагледна представа за дискутираните в работата археологически находки. За сметка на това картите са малко информативни; значително по-добре би било да се представят отделни карти по видове находки и по периоди. Не са особено полезни и приложените хронологически таблици, в които за всеки отделен предмет е представена графично (като точка или колонка от няколко точки, съотнесени към скала на времето) предложената конкретна датировка или хронологически интервал.

Текстът на дисертацията е ясен, граматически правилен и добър като стил. На места в него се откриват и отделни грешки и неточности с различен характер, за които бих си позволил да дам няколко примера. На стр. 9 например е допусната грешка с твърдението, че съкровищата от Луковит и Летница произлизат от територията между реките Искър и Вит: то е вярно за Луковит, но Летница се намира далеч на изток, в долината на река Осъм. На стр. 60 името на Йон Глодариу е изписано като „Гладриу“ (на други места в дисертацията е изписано правилно). На стр. 61 археологическият обект „Кале Кършевица“ в района на Буяновац в Сърбия е локализиран „*между долините на Враня и Южна Морава*“; всъщност той се намира над река Кършевичка около 3.5 км преди вливането ѝ в Южна Морава като неин *десен* приток. В непосредствено прилежащия район няма река с име „Враня“, а най-близката с подобно име (Вранска река, която се влива в Южна Морава при град Вранье като неин *ляв* приток на около 10 км североизточно от Кале Кършевица) не представлява подходящ ориентир за неговото местоположение. На стр. 116 и 118 старото турско име на кв. Аспарухово във Варна, Сес Севмес (или Сес Севмез), е изписано като „Сев Севмес“. На стр. 137 находките на златни венци от Амфиполис, Севасти в Пиерия, Енея и Касандрея са отнесени към „територията на древна Гърция“, отделно от изброените по-долу находки „от територията на древна Македония“. Всъщност и четирите посочени в първия абзац находки са от територията на Македонското царство (поне каквато е била във времето на Филип II, което може да е меродавно с оглед на доста общите датировки на находките). Двусмислената формула за „гръцкия свят“ от заглавието е пренесена на много места в съдържанието на дисертацията, например на стр. 181 „*елинските изделия в Северозападна Тракия*“ са приписани на „*различни центрове: Атина, Родос, Кизик, Халкида и Древна Македония*“; на стр. 182 се твърди, че в каталога са включени „*изделия с елински произход или изработени под елинско влияние*“. При условие, че древна Македония е посочена изрично сред районите-производители, това означава включване на древна Македония в „гръцкия свят“, което е най-малкото спорно и не е изрично аргументирано (например в увода).

Като цяло дисертацията на Денис Борисов представлява обемно не само като текст, събран и анализиран археологически материал и използвана литература, но и по обхвата и сложността на засегнатите проблеми изследване. Тя съдържа несъмнени приноси и е резултат на значителен труд, вложен от автора. Същевременно в нея се откриват и немалко слабости и недостатъци, за някои от които стана дума в по-горния текст. Отсъства например количествена статистика

на находките по видове, материал, произход и датировка – а тя би могла да послужи за интересни наблюдения. Дори бегъл поглед върху картите в дисертацията (които не дават данни за количествените измерения на находките, а само за местата на намирането им) разкрива явни различия в пространственото им разпределение: оскъдни в Югозападна Румъния (един обект), Източна Сърбия (два обекта) и северозападния ъгъл на България западно от река Огоста (два обекта), те стават по-обилни на изток: 10 обекта между Огоста и Искър, седем обекта между Искър и Вит, 12 обекта между Вит и Осъм и още два непосредствено източно от река Осъм (останалата част на района между Осъм и Янтра не е включена в изследването). Тази явна диспропорция в разпределението на находките не е отбелязана или коментирана в дисертацията. Същото може да се каже и за хронологическото им разпределение: очевидно находките от III – I в. пр. Хр. отстъпват и в количествено, и в качествено отношение на тези от класическата и ранната елинистическа епоха. Не съм съгласен с тезата на докторанта, че относително по-голямата гъстота на находките в долините на реките очертавала търговски пътища – и оттам изводът му за преобладаващ внос по река Дунав. Тя означава единствено по-голяма концентрация на население, което е естествено в плодородните (и по-малко залесени) крайречни долини. С изключение на амфорната тара (която изисква речен транспорт – но която практически почти отсъства в изследваната област) анализиранияте в дисертацията находки (керамични и метални съдове, шлемове и накити) спокойно могат да бъдат транспортирани по суша, независимо дали като търговски обмен, дарове или военна плячка. На твърдението на автора на дисертацията за отсъствието на сведения в историческите извори за използването на сухоzemни пътища за търговия (стр. 178) бих противопоставил един малко коментиран в нашата литература пасаж в „Анабазиса“ на Флавий Ариан, според който при преминаването си през Хемус в похода срещу трибалите през 335 г. пр. Хр. Александър Велики бил посрещнат на билото от „въоръжени търговци“ (τῶν τε ἐμπόρων πολλοὶ ὀπλισμένοι) и местни тракийци, които търкаляли по склона срещу войската му тежки каруци (Arr. Anab. 1.1.6).

В заключение на всичко казано, преценявайки положителните страни и недостатъците на рецензираната дисертация, давам гласа си за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ на Денис Даниелов Борисов.

София, 31 май 2024 г.

Рецензент:

(проф. Петър Делев)